

https://doi.org/10.31516/2410-5325.063.25

УДК 316.343-057.85:323.2](477)(045)

В. М. Шейко, доктор історичних наук, професор, ректор, заслужений діяч мистецтв України, дійсний член Національної академії мистецтв України, Харківська державна академія культури, м. Харків

rector-2@ic.ac.kharkov.ua

<http://orcid.org/0000-0002-3532-7439>

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ, ВЛАДА ТА ПРОЦЕСИ ЗМІНОВІХІВСТВА В УКРАЇНІ

Аналізуються проблеми взаємин старої інтелігенції та влади в Україні наприкінці Української революції 1917–1921 рр. При цьому основна увага приділяється висвітленню ролі процесів змінівівства в диференціації настроїв старої інтелігенції, зміні її політичних уподобань стосовно більшовицького режиму в Україні. Показано, що радянський режим переважно силовими методами примушував стару інтелігенцію до співпраці. З'ясовано: змінівівство відіграло значну роль у диференціації прошарків старої, переважно емігрантської інтелігенції в її ставленні до радянської влади та культурної й економічної політики.

Ключові слова: *культура, стара інтелігенція, Українська революція 1917–1921 рр., радянський режим, змінівівство, національний рух, емігрантська інтелігенція.*

В. Н. Шейко, доктор исторических наук, профессор, ректор, заслуженный деятель искусств Украины, действительный член Национальной академии искусств Украины, Харьковская государственная академия культуры, г. Харьков

ИНТЕЛЛИГЕНЦИЯ, ВЛАСТЬ И ПРОЦЕССЫ СМОНОВЕХОВСТВА В УКРАИНЕ

Анализируются проблемы взаимоотношений интеллигенции и власти в Украине в конце Украинской революции 1917–1921 гг. При этом основное внимание уделяется освещению роли процессов сменовеховства в дифференциации настроений старой интеллигенции, смене ее политических интересов относительно большевистского режима в Украине. Показано, что советский режим в основном силовыми методами заставлял старую интеллигенцию сотрудничать. Установлено: сменовеховство сыграло важную роль в дифференциации рядов старой, в основном эмигрантской интеллигенции в ее отношении к советской власти, культурной и экономической политике.

Ключевые слова: *культура, старая интеллигенция, Украинская революция 1917–1921 гг., советский режим, сменовеховство, национальное движение, эмигрантская интеллигенция.*

V. M. Sheyko, Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Arts of Ukraine, Kharkiv State Academy of Culture, Kharkiv

THE INTELLIGENTSIA, THE AUTHORITIES AND THE PROCESSES OF ZMINOVIKHIVSTO IN UKRAINE

The aim of this paper is to analyze the interaction of the old intelligentsia and the Soviet authorities during the 1917–1921 Ukrainian Revolution. Special attention is paid to examining the role of the processes of zminovikhivstvo (“change of signposts”) in changing the views and political preferences of the old intelligentsia regarding the Bolshevik regime in Ukraine.

Research methodology. In this study the author uses culturological and comparative principles. They make it possible to analyze a large number of sources, mainly archive material concerning this issue and to make certain conclusions regarding the complicated relationships between the old intelligentsia and the Bolshevik authorities in Ukraine. The paper shows the influence of the processes of zminovikhivstvo on the relations between the authorities and the intelligentsia.

Results. Drawing on the archive material the author managed to cover the complicated and sometimes tragic relations between the Soviet regime and the old intelligentsia during the 1917–1921 Ukrainian Revolution. Particular attention is paid to highlighting the influence of the processes of zminovikhivstvo on the change of political, moral and ethical views of the old intelligentsia.

The practical significance. The results of this study are integral to further research and can be used as supporting material for the development of education and methodological content for courses of lectures and seminars on the issues of history and theory of culture.

Key words: culture, the old intelligentsia, the 1917–1921 Ukrainian Revolution, the Soviet authorities, zminovikhivstvo, national movement, the emigrant intelligentsia.

Постановка проблеми. Нині актуальна наукова проблематика 100-річчя Української революції 1917–1921 рр. Показово, що екстраполяція подій тих часів на сучасність свідчить про подібність історичних епох, ситуацій, викликів, але на новому етапі еволюції суспільства. Саме тому доцільно проаналізувати ті давні революційні події в Україні, особливо помилки Української революції 1917–1921рр., які призвели фактично до втрати незалежності країни, оскільки сьогодні в подібних історичних умовах існує небезпека повторити помилки минулої 100-річної давнини, втрати незалежності України. І серед багатьох кардинальних, таких, що визначають майбутнє суспільства, проблем, у зв'язку з указаними, є проблема взаємодії старої інтелігенції з владою часів Української революції 1917–1921 рр. Адже саме інтелігенція багато в чому вирішувала та вирішує долю суспільства тоді й сьогодні. І різні влади в часи Української революції боролися за те, щоб залучити на свою сторону стару інтелігенцію. Радянська влада, яка

тоді остаточно перемогла в Україні, за допомогою агресивної військової навали більшовицької Російської Федерації робила все можливе й неможливе, щоб примусити стару інтелігенцію України співпрацювати з більшовицьким режимом.

Саме тому **мета** статті — проаналізувати взаємини старої інтелігенції з радянською владою під час Української революції 1917–1921 рр. Автор у попередніх публікаціях неодноразово виконував аналіз джерел та літератури, який свідчить про недостатню дослідженість тематики. До того ж, автор долучає до обігу новий, переважно архівний матеріал. **Методологічною основою** статті є культурологічно-компаративістські принципи.

Виклад основного матеріалу дослідження. Радянська влада, розуміючи, що без залучення старої інтелігенції вона не лише не зможе реалізувати плани створення суспільства майбутнього, але й існувати взагалі, постійно боролася за її симпатії, сподіваючись залучити інтелігенцію до професійної співпраці, ідеологічно перевиховати її на основі марксистсько-ленінської ідеології. Для цього необхідно було нейтралізувати або заборонити інші, як стверджувала більшовицька влада, буржуазні чи дрібнобуржуазні ідеології, які мали традиційний вплив на стару інтелігенцію.

Так, наприклад, більшовицька влада активно боролася з журналами «Економист» і «Экономическое возрождение», котрі заперечували саму можливість планового розвитку економіки, кооперації сільського господарства. Журналісти стверджували, що суспільство може розвиватися за єдиноправильними капіталістичними формами стихійного й безконтрольного підприємництва (Бруцкуса, 1922, с. 49, 67; Чубутського, 1922, с. 75). Загалом вони прагнули довести, що радянська держава, яка дотримувала принципів НЕПу, реставрує капіталізм.

Перехід до нової економічної політики в Україні зумовив і прискорив диференціацію й у середовищі інтелігенції, яка емігрувала переважно після поразки білогвардійського руху. Після перемоги радянської влади в Україні та Росії, а також над інтервентами серед білої еміграції сформувався суспільно-політичний рух — «зміновіхівство». Явище дістало назву від збірки «Зміна віх», яку видано друком 1921 р. Ідеологами стали білі емігранти кадетського руху Ю. В. Ключніков, М. В. Устрялов, С. С. Лук'янов, О. В. Бобріщев-Пушкін, С. С. Чахотін, Ю. М. Потехін та ін.

Зміновіхівці з жовтня 1921 р., як зазначалося, видавали друком журнал «Зміна віх». Соціально-політичною основою зміновіхівської течії було поширення капіталістичних порядків на території, де утверджувалася радянська влада, у зв'язку з уведенням нової економічної політики. Учасники течії тлумачили НЕП як реставрацію капіталістичних

порядків, висловлюючи бажання співпрацювати з радянською владою, сподіваючись на перетворення радянської країни на буржуазну республіку. Водночас змінювіхівський рух, як і емігрантська інтелігенція, був соціально неоднорідним.

Слід зауважити, що змінювіхівство, якщо можна так стверджувати, зародилося в межах старої інтелігенції всередині країни. Воно базувалося на надії тимчасовості існування більшовицької влади й повернення після соціальних потрясінь до «нормальної форми державності». Уже тоді, до введення НЕПу, представники старої інтелігенції висловлювали ідеї, які потім використали змінювіхівці. До них можна долучити, наприклад, роздуми відомого на той час ученого теплотехніка І. В. Гринявецького, сформульовані в книзі «Післявоєнні перспективи російської промисловості» (видана в Харкові в 1919 р.). Автор, не визнаючи радянської влади, пропонував оновлення народного господарства в межах капіталістичних порядків (Федюкин, 1972, с. 272). Уведення НЕПу «підіграло» надії інтелігенції на трансформацію більшовизму в парламентаризм. Слід зауважити, що поява змінювіхівського руху суттєво вплинула на політичні настрої старої інтелігенції. Загалом згадана зміна настроїв інтелігенції з'явилася і видозмінювалася внаслідок подій, пов'язаних із появою радянської та інших влад в Україні, війною, інтервенцією, поширенням більшовицької влади, станом економіки, політичних і соціальних зрушень під час Української революції 1919–1921 рр. Водночас політичні й соціальні настрої старої інтелігенції диференціювалися особливо активно стосовно рівня й можливостей вирішення національного питання, надзвичайно актуального для значної частини інтелігенції України. І фактично в Україні доти, поки остаточно не закріпилася та перемогла радянська влада, можлива її тимчасовість обнадіювала значну частину старої інтелігенції, передусім національно налаштовану. Тобто змінювіхівський рух в Україні сформувався дещо пізніше, ніж у Російській Федерації.

Перший випуск збірки «Зміна віх» вийшов друком восени 1921 р. в Парижі. У ній інтелігенцію звинувачували в тому, що вона не визнає більшовицьку владу та продовжує голосувати за гасло «Геть більшовиків!». Той же редактор збірки Ю. В. Ключніков у своїй статті писав, що інтелігенція мусить зрозуміти — «ніякої іншої Росії, окрім революційної, зараз немає й бути не може» (Мещеряков, 1921, 19 ноября, с. 1).

Змінювіхівство як соціально-політична течія не була однорідною, вона мала кілька течій: праву представляв професор М. В. Устрялов, котрий стверджував, що радянська влада сама переходить до буржуазного ладу; ліву, яку очолювали професори Ю. В. Ключніков і С. С. Лук'янов, котрі визнавали революційну Росію як єдину, що

може внести прогресивні порядки в розвиток людства (*Правда*, 1922, 7 апреля, с. 3).

Щоправда, зміновіхівство спочатку поширилося серед значних мас емігрантської інтелігенції, зокрема й української. Емігрантська інтелігенція перебувала в складному й часто жебрацькому становищі (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 3-1, од. зб. 600, арк. 2-зв.). Серед української емігрантської інтелігенції на той час посилилася ностальгія за батьківщиною. Слід відзначити, що за десять років з 1921 по 1931 рр. загальна кількість репатрійованих становила близько 181, 5 тис. осіб. З 1921 по 1923 рр. на батьківщину повернулася основна маса інтелігенції (*ЦДАГО України*, ф. 5, оп.1, од. зб. 1011).

Представники зміновіхівства Ю. В. Ключніков та Ю. М. Потехін приїздили в Україну й виступали з лекціями. Побували вони й у Харкові. Лекції відбувалися в приміщенні держопери та зумовили значний суспільний резонанс не тільки в Харкові, але й в Україні загалом («Сменовеховцы в Харькове», 1922, 20 июля, с. 3). Той же Ю. В. Ключніков в лекції «Інтелігенція і «Зміна віх»» стверджував, що інтелігенція в ставленні до більшовицького перевороту розділилася на три групи. До першої, на його думку, належали професори, адвокати, лікарі тощо, котрі негативно поставилися до жовтневих подій. Друга група — ті, хто підтримував радянську владу й допомагав їй. Ця група стала, згідно з автором, основною в процесі «зміновіхівства». До третьої групи він долучив ту частину молоді інтелігенції, яка не тільки підтримала більшовицький рух, але й приймала в ньому участь. Зрештою Ю. В. Ключніков закликав до співпраці старої й нової інтелігенції, старої та нової культур.

Важливо відзначити, що зміновіхівство впливало не лише на емігрантську, але й на стару інтелігенцію України загалом. Про це зокрема свідчить той факт, що до ідей зміновіхівства дослухалася значна частина не тільки емігрантської, але й внутрішньої інтелігенції. Так, наприклад, на лекціях Ю. В. Ключнікова та Ю. М. Потехіна в Харкові були присутні як представники старої інтелігенції, так і відповідальні партійні та радянські працівники УРСР. Так, голова Раднаркому України Х. Г. Раковський не тільки був присутнім на лекціях, але й уважав за потрібне дати інтерв'ю стосовно цього співробітникам преси («Тов. Раковський про «зміновіховців»», 1922, 21 липня, с. 3). Він, до речі, зазначив: «Політичне значення зміновіхівства важливе. Воно означає поворотний пункт у російській буржуазній і дрібнобуржуазній еміграції» («Беседа с тов. Х. Г. Раковским», 1922, 21 июля, с. 3). Думку Ю. В. Ключнікова про те, що НЕП може призвести до уподібнення Америці, голова Раднаркому УРСР назвав недієздатною за умови збереження робочо-селянської влади (Відомості про перебування

Ю. В. Ключнікова і Ю. М. Потехіна в Харкові взяті з газет: «Вісті ВУЦВК», 1922, 22 липня, № 160, с. 3; «Пролетарий», 1922, 20 июля, № 163, с. 3; 21 июля, № 164, с. 3).

Слід зауважити, що на політичну диференціацію української інтелігенції, особливо її емігрантського крила, продовжували впливати національне питання, надія на допомогу від Польщі та повстання Петлюри. Наприкінці 1921 р. налічувалося 26 різних угруповань української інтелігенції, до них входили зокрема ті, які дотримували монархічних ідей, прибічники Української народної республіки, об'єднання, які належали до залишків українських соціалістичних партій. Серед лідерів емігрантської інтелігенції відзначимо таких відомих діячів, як: В. Винниченко, С. Петлюра, А. М. Левицький, А. Макаренко, Ф. Швець, П. К. Пилипчук, М. С. Грушевський, М. Шаповал, П. Скоропадський та ін. Означені угруповання водночас були неоднорідними й боролися за лідерство в емігрантській інтелігенції. Особливо гостра боротьба відбувалася в угрупованні прибічників Української народної республіки, яка виникла після виходу зі складу Директорії в травні 1919 р. В. Винниченка (*ЦДАГО України*, ф. 24, оп. 1, од. зб. 6, арк. 2-зв., арк. 3, 4, 5).

Однак, на жаль, емігрантські угруповання не змогли об'єднатися, а навпаки, ще більше роз'єдналися. В еміграції відомий український поет Олександр Олесь у 1921 р. у своїй збірці «Перезва» зазначав, що представники емігрантської інтелігенції, намагаючись об'єднатися в боротьбі за владу у своєму середовищі, «перегризлились, як собаки, переляались, як коти, і розповзлись, як раки» (Пилипенко, 1923, 28 січня, с. 2). До речі, дотримуючи своїх інтересів, емігрантську інтелігенцію, зокрема й прибічників УНР, фінансово підтримували уряди Польщі та Франції («На які кошти живе «уряд УНР»», 1922, 6 липня с. 2).

З часом надії української емігрантської інтелігенції на тимчасовість більшовицького режиму зникли. Частина її долучилася до змінюваності й поверталася на батьківщину, частина залишалася за кордоном, вагаючись та очікуючи. Загалом емігрантська інтелігенція зневірилася морально-політично й жебракувала матеріально (Любченко, «Третя доба української еміграції», 1922, 22 грудня, с. 1–2; Агафонов, 1922, 2 сентября, с. 2; *Коммунист*, 1921, 14 октября, с. 2).

Слід зауважити, що на настрої національно налаштованої інтелігенції в Україні та в емігрантських колах фундаментально вплинуло введення відомої політики українізації (Коряк, 1923, 25 березня, с. 2). І навіть Семен Петлюра змушений був визнати вплив українізації на ставлення старої інтелігенції до радянської влади та її політики (*Вісті ВУЦВК*, 1924, 10 січня, с. 1), водночас визнаючи, що емігранти були «матеріально не забезпечені, пригнічені правовими обмеженнями,

вони знаходилися у складному матеріальному стані у зв'язку з політикою, яка застосовувалася до місцевого українського населення» (*Вісті ВУЦВК*, 1924, 10 січня, с. 1). Львівська газета «Діло», яку складно запідозрити в зміновіхвістві, у 1923 р. також свідчила про жебрацький матеріальний і морально-політичний стан емігрантської інтелігенції (*Вісті ВУЦВК*, 1924, 10 січня, с. 1).

У середовищі емігрантської української інтелігенції на той час був популярним журнал «Московская оккупация», який концептуально втілював ідею, що «більшовицький чобіт» душив Україну і призводив до «повного культурного занепаду» й «морального здичавіння». До речі, В. Винниченко та Григор'єв не помічали різниці в цих питаннях між інтелігенцією України й емігрантською. На їхню думку, нещаслива доля української інтелігенції полягала в тому, що вона вимушена була терпіти утиски як більшовицької влади в Україні, так і морально-політичні та матеріальні незгоди в еміграції. Відповідно, вони закликали інтелігенцію до об'єднання на національній основі «патріотів в ім'я рятування «української справи»» (Бондус, 1925, 20 січня, с. 2–3).

Впливали на політично-моральну диференціацію інтелігенції й відгуки про стан культури в Україні видатних діячів науки, культури та мистецтв, котрі співпрацювали з більшовицькою владою. Позитивні відгуки з'являлися після введення нової економічної політики й українізації. У цьому аспекті цікава оцінка культурного життя в 1923 р. відомим галицьким композитором С. П. Люткевичем, котрий кілька років мешкав в Україні. У бесіді зі співробітником львівської газети «Діло» він зазначив, що в Галичині, яка в той час була окупована Польщею, він почувався безпечніше, але в Україні життя йому більше подобалося, адже там, за його словами, зростало й відроджувалося культурне життя («На фронті культури, 1923, 9 грудня, с. 1). Зрозуміло, що означені підйом економіки, розвиток культури пов'язувалися з уведенням НЕПу й українізації, які для більшовицької влади були вимушеними, тимчасово зацікавлювали представників інтелігенції. Однак із часом проявлялася згубницька для старої інтелігенції політика більшовицької влади.

Слід зауважити, що більшовицька влада уважно стежила за життям інтелігенції, зокрема й емігрантської. Більше того, вона аналізувала ці події та здійснювала різні заходи, намагаючись здобути прихильність представників старої інтелігенції. Предметом подібних заходів були, наприклад, ушановування ювілеїв видатних представників інтелігенції, особливо емігрантської. До таких, наприклад, належало вшанування трьох ювілярів – відомих у літературних колах Олександра Олеса, Л. Старицької-Черняхівської та професора Станіслава Дністрянського. Захід організовано емігрантською інтелігенцією в Празі. Їх вітали від імені

інтелігенції професори М. Литвицький, О. Білецький, Д. Дорошенко, П. Лашенко та ін. Їх промови, як і весь захід, були позначені національною ідеєю й тугою за ненькою Україною, яка страждала від московської окупації (Луцкевич, 1923, 30 грудня, с. 1). І на цей захід із більшовицькою агітацією відгукнулися студенти — громадяни УРСР, котрі навчалися в Чехословаччині. Вони у відкритому листі, надрукованому в газеті «Вісті ВУЦВК», закликали Олександра Олеся, що відзначив 20-річчя поетичної діяльності, скоріше припинити сумніватися й повернутися до революційної української літератури, у якій, за їхніми словами, він перебував з 1905 по 1917 рр. (*Література, наука, мистецтво: додаток до газети «Вісті ВУЦВК», 1924, с. 4*).

Із часом значна частина емігрантської інтелігенції повернулася на Батьківщину. Однак вони відразу зрозуміли, що дії більшовицької влади не виправдали їхніх надій і свідчили про відсутність майбутнього для неї в радянській дійсності. Так, наприклад, відома письменниця Л. М. Старицька-Черняхівська, котра повернулася на Батьківщину, зрозуміла відсутність перспективи для національної ідеї й відверто та публічно заявила про це, за що згодом опинилася на лаві підсудних за сфабрикованою справою «Союз визволення України». Така сама доля спіткала й багатьох інших колишніх емігрантів, зокрема відомого діяча національного руху, вченого С. О. Єфремова («Приговор Верховного Суда УССР по делу «СВУ»», 1930, 20 апреля, с. 1; «Перед Верховным Судом рабоче-крестьянской Украины дает показания последний разгромленной украинской контрреволюции, академик от бандитизма, пытавшийся восстановить власть помещиков и фабрикантов, организатор «СВУ» С. Ефремов», 1930, 12 марта, с. 2).

Соціальна диференціація української інтелігенції, якій так сприяв рух змінівіхства, активізувалася після впровадження нової економічної політики та українізації. Водночас зникали надії тієї інтелігенції, котра відкрито боролася з ворожою їй радянською владою. Більше того, деякі з них навіть повернулися в Україну з повинною. Щоправда, цей процес не свідчив про щире визнання нового режиму. Це був, зазвичай, вимушений крок, оскільки на чужині життя емігрантів було теж приречене на жебрацтво й вимирання. Подібне відбулося з відомим письменником, громадським національним діячем В. Винниченком. Він під час Української революції 1917–1921 рр. повернувся в Україну. Дивно, що «недавній вождь петлюрівщини й новоявлений комуніст» намагався співпрацювати з більшовицькою владою, ставши навіть, хоча й ненадовго, наркомом іноземних справ УРСР і членом ради Південного фронту республіки. Але В. Винниченко швидко зрозумів, що перспектив для розвитку української культури немає, вирішення національного питання неможливе, та залишив Україну. ЦК КП(б)У терміново

відрікся від нього, виключивши самого В. Винниченка зі своїх партійних лав (Любченко, 1921, 18 листопада, с. 1).

У пошуках майбуття свого життя чимало представників старої інтелігенції подолали карколомний шлях вибору між еміграцією й радянською дійсністю. Так, наприклад, побратим С. Петлюри — отаман Ю. Мардалевич, котрого амністувала радянська влада, мешкав у Києві. Потім він емігрував у Польщу, де його арештували й жорстоко «провчили». Після цього він знову повернувся на Батьківщину (С. Й., 1922, 7 квітня, с. 1). Не менш складна доля ще одного лідера петлюрівського руху П. Андрієвського, котрого волинський губсуд засудив за антирадянську діяльність до розстрілу. Польський уряд клопотав перед урядом УРСР про його обмін. Однак, якщо вірити радянським джерелам, він зрікся свого минулого й начебто заявив: «Уважаю для себе кращим бути розстріляним тут в Україні, на своїй батьківщині, чим бути попихачем у Польщі» («Раскаяние петлюровца Андриевского», 1924, 24 декабря, с. 2). Газета додавала, що він, згадуючи своє минуле в організованій Польщею військовій кампанії проти УРСР, начебто зазначив: «Нас кинули проти трудящих України. Польща із задоволенням дивилася, як летється холопська кров <...>» («Раскаяние петлюровца Андриевского», 1924, 24 декабря, с. 2). Зрозуміло, що реальна ситуація зміни світогляду представників старої інтелігенції в їхньому ставленні до більшовицької влади в Україні була зовсім не такою, як це представляли засоби інформації, які контролювала радянська влада. Необхідні для більшовицької влади свідчення «добувалися» від представників інтелігенції всіма можливими й неможливими, законними та незаконними засобами.

Подібна соціально-політична процедура відбувалася і з колишнім генерал-хорунжим Української народної республіки й постійним помічником С. Петлюри отаманом Ю. Тютюнником, котрий начебто добровільно явився з повинною до радянської влади. Ю. Тютюнник дійсно влітку 1923 р. нелегально прибув в Україну для організації антирадянської роботи через підпільну «Вищу військову раду». Її основу становили національно-налаштовані прибічники УНР і С. Петлюри, котрі прибули з-за кордону. Разом з Ю. Тютюнником прибув і голова «Вищої військової ради» (ВВР) полковник Дорошенко. Як заявив голова Головного політичного управління УРСР В. А. Балицький, ВВР, порівняно з емігрантською інтелігенцією, яка перебувала в стані розбрату й невизначеності, прагнула організувати боротьбу з більшовицьким режимом в Україні, заручившись підтримкою внутрішніх антирадянських сил в УРСР, переважно основних мас селянства. Однак, як з'ясувалося, на їх подив, селянство вороже поставилося до подібних антирадянських виступів. І, втративши надію на селянство

як на соціальну базу в Україні, Ю. М. Тютюнник і «Вища військова рада» начебто постали перед вибором: або повернутися до еміграції, яка страждала морально та животіла матеріально, або просити помилування в радянській владі. І це була нібито, якщо вірити радянським джерелам, не перша спроба Ю. М. Тютюнника співпрацювати з радянським режимом. 22 жовтня 1923 р. він звернувся до ВУЦВК з повинною і проханням дозволу повернутися на Батьківщину. Показово, що для підтвердження щирості свого кроку, згідно з радянськими джерелами, він начебто передав свій архів, який мав цінні матеріали про історію і стан української еміграції, її керівників, їх зв'язки з іноземними державами. Особливо багато архівів містили факти антирадянської діяльності польського керівництва. Більше того, Ю. М. Тютюнник і його прибічники начебто викликали із Польщі своїх родичів, котрі прибули до Харкова («Каяття отамана Тютюника», 1923, 27 жовтня, с. 2).

Слід зауважити, що в правдивість вказаних змін у настроях інтелігенції, передусім емігрантської, можна повірити. Адже утвердження більшовицької влади в Україні, перехід до нової економічної політики, українізація та перші позитивні явища означених заходів щодо оновлення економіки й розвитку культурного життя мали вплив. Лідер Центральної Ради й Української народної республіки М. С. Грушевський, відомий історик, професор, котрий перебував понад п'ять років в еміграції, повернувся в Україну. І в цьому явищі віддзеркалилися не тільки вказані явища, але відіграли певну роль туга за Батьківщиною, потяг до професійної роботи у звичних національних, а не емігрантських умовах. Показово, що лідер української інтелігенції М. С. Грушевський у бесіді з представниками преси визнавав: рішення про повернення на Батьківщину визріло в нього ще в 1922 р. «Лише дивлячись на те, що моя наукова діяльність, враховуючи тодішні умови в Україні, могла бути більш значною за кордоном, я змушений був відкласти від'їзд. Однак відомості про те, що умови в Україні для культурної, наукової роботи все більше покращувалися, остаточно переконали мене, що найсприятливішим місцем для плідної наукової діяльності являється СРСР, зокрема – Україна. – Відомості про моє повернення в Україну зацікавили усю українську еміграцію» («Проф. Грушевський в Києві», 1924, 9 березня, с. 1). До того ж, він зауважив, що «більшість української еміграції з великою увагою слідкують за всіма успіхами України, її відродженням. Особливу увагу звертає на себе національна політика українського уряду, який здійснює українізацію» («Проф. Грушевський в Києві», 1924, 9 березня, с. 1–2). Ще до повернення в Україну його було обрано академіком Всеукраїнської академії наук, і М. С. Грушевський повернувся на Батьківщину, сподіваючись зайнятися інтенсивною науковою роботою в нових умовах на безпосередню

користь українських робочо-селянських мас і соціалістичного будівництва України (ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 438, арк. 70). До речі, навіть такий відвертий ворог радянського режиму, як Б. Савінков, радше за все - вимушено, визнав перемогу нової влади (Савінков, 1924, 13 сентября, с. 2). У польському виданні під назвою «Газета Паранна» зазначалося: «Савінков і Тютюнник були з нами в тісному зв'язку. Тютюнник все це використав для боротьби з Польщею. Савінков значно небезпечніший за Тютюнника» («Заграничные газеты о процессе Савинкова», 1924, 3 сентября, с. 1).

Зауважимо, що більшовицька влада в Україні уважно стежила за процесами зміновіштва в середовищі емігрантської української інтелігенції й робила все від неї залежне для здобуття її прихильності. Газета «Пролетарий», наприклад, аналізуючи взаємозв'язки процесів у середовищі емігрантської інтелігенції, у 1924 р. писала: «Політичний бандитизм в минулому році остаточно ліквідовано, петлюрівська еміграція в 1924 р. остаточно розвалилася. Краща її частина переходить на нашу сторону» («Ликвидация на Украине политического бандитизма», 1924, 1 января, с. 2).

Оскільки боротьба за залучення старої інтелігенції для радянської влади була життєвизначальною, то навіть друкований орган КП(б)У і ЦККП(б)У газета «Коммунист» почала 1924 р. аналізом указаних проблем. Згідно з виданням, 1923 р. відзначився як господарським, так і культурним підйомом, зростанням матеріальної бази України та, як писала газета, «розгромом контрреволюції». Під останньою вона розуміла «бандитські організації» петлюрівського спрямування, які ще в 1922 р. становили 50% усіх антирадянських виступів, а в 1924 р. «політичного бандитизму практично не існувало». Тобто насправді йшлося про шалений опір національно налаштованої інтелігенції проти більшовицького режиму ще в 1922 р. і його начебто силове придушення вже в 1923 р. Відіграли, вочевидь, у цьому процесі й указані фактори економічного та культурного пожвавлення, пов'язані з новою економічною політикою й українізацією, тощо.

Водночас означена газета «Коммунист» відзначала, що зміновіштво, яке охопило значну частину емігрантської інтелігенції, набуло, начебто, віддзеркалення й у прихильності до радянської влади відомих діячів еміграції, таких, наприклад, як М. С. Грушевський та Ю. Тютюнник. Останній, як відомо, був «правою рукою самого Петлюри». При цьому, співробітники видання звернули увагу читачів на матеріал бесіди варшавської білоемігрантської газети «За свободу» із С. Петлюрою стосовно українізації, яку провадив радянський режим в Україні серед української інтелігенції. За твердженням газети «Коммунист», С. Петлюра в мінорному тоні зауважив, що Грушевського

й Тютюнника завжди вважав «неблагонадійними» щодо «більшовизму» та не вірить у щирість радянської українізації (*Коммунист*, 1924, 1 января, с. 2).

На політичну диференціацію старої інтелігенції у зв'язку з упровадженням нової економічної політики та українізації впливала й українська православна церква. Вона фактично була легальним центром антирадянської діяльності інтелігенції в Україні. Українська автокефальна православна церква зародилася в 1919–1920 рр., як прийнято вважати, під впливом національного, петлюрівського руху. Вона обстоювала самостійність у вирішенні організаційних і культових питань (*Коммунист*, 1921, 4 апреля, с. 2). А 5 травня 1921 р. всеукраїнська православна церковна рада визнала українську православну церкву автокефальною, незалежною від московського патріархату (*Історія Української РСР*, т. II, с. 169). Зі свого боку, орган ЦК Компарті України газета «Коммунист» характеризувала цей акт як прояв, на їхню думку, антирадянських настроїв під релігійним прапором (*Коммунист*, 1921, 14 октября, с. 2). Насправді слід визнати: автокефальна церква фактично стала одним із національних центрів боротьби з більшовицьким режимом. І представники національної інтелігенції активно використовували автокефальну церкву у своїй антирадянській боротьбі. Так, наприклад, згідно з дослідженням, навіть на 1930 р. із 500 досліджених приходів серед духовенства й керівників української автокефальної православної церкви налічувалося 46 колишніх царських офіцерів, 22 вихідців із денікінського офіцерства, 55 — колишніх членів різних українських соціалістичних партій, 17 — із колишніх жандармів і поліцейських, 8 — із членів «союзу русского народа» і найбільша кількість серед духовенства налічувала представників національних петлюрівських формувань — 214 («Контр-революция под флагом автокефальной церкви: допрос обвиняемого В. Чеховского», 1930, 18 марта, с. 6; Михайлик, 1930, 16 апреля, с. 2). Слід нагадати, що під час польського наступу українська автокефальна церква прийняла спеціальну постанову про урочисту зустріч військ С. Петлюри і поляків, а після підступного вбивства С. Петлюри українська автокефальна церква відслужила панахиду за ним, перетворивши її на антирадянську акцію («Контр-революция под флагом автокефальной церкви: допрос обвиняемого В. Чеховского», 1930, 18 марта, с. 6).

Щоправда, з часом, коли радянський режим закріпився та зникли надії старої інтелігенції на реставрацію колишніх порядків, представники української православної церкви, подолавши шлях змінюваності, почали заявляти про своє вимушене визнання радянської влади. У зв'язку із цим пригадаємо матеріал про незвичний візит архієпископа української православної церкви Іоана Тодоровича, колишнього

архієпископа Подільського й Вінницького до представника СРСР в Англії Х. Г. Раковського, колишнього голови уряду УРСР. Цікаво, що змінилася риторика представника автокефальної церкви «Українська автокефальна церква — це дитя революції і симпатії її, як і велика більшість української інтелігенції — на боці радянської влади з часу з'їзду РКП (мабуть, українізації — В. Ш.), після того, як радянський уряд рішуче став проводити політику задоволення національно-культурних запитів українських мас, назавжди покінчила з ілюзіями української інтелігенції про існування іншої України, окрім радянської. Українській інтелігенції необхідна не петлюрівщина, а лише українська культура, яку зараз буде і відроджує радянська влада» (*Вісті ВУЦВК*, 1924, 5 березня, с. 2). Зрозуміло, більшовицький друкований орган, газета «Вісті ВУЦВК», залюбки розмістила на своїх шпальтах матеріал про цей візит. Вона з радістю резюмувала, що така позиція представника української автокефальної церкви за кордоном, де йому не слід боятися «чека», є показовою й щиросердною. І це було надзвичайно виграшно для радянської влади, адже Тодорович у минулому був військовим попом у С. Петлюри (*Вісті ВУЦВК*, 1924, 5 березня, с. 2). На наше глибоке переконання подібні заяви й начебто визнання нового режиму свідчили передусім про вимушені часом і обставинами формальні кроки подальшого існування в Україні старої інтелігенції — необхідність професійної співпраці з радянським режимом і його формальне визнання. Радянська влада й більшовицька партія здійснили все можливе, щоб заформалізувати на папері «райдужні» перспективи вирішення національного питання й долі старої інтелігенції в Україні («Про чергові завдання партії в національному питанні: резолюція X з'їзду РКП(б) від 15 березня 1921 р.», 1959, с. 105–106, 109). З іншого боку, більшовицький режим, як то було і в рішеннях першої всеукраїнської наради КП(б)У (травень 1921 р.), прагнув очорнити боротьбу інтелігенції за національне визволення, національне питання, національну незалежність України («Національне питання: резолюція першої Всеукраїнської наради КП(б)У, 2–4 травня 1921 р.», 1959, с. 117, 120, 141).

Цікаво відзначити, що для панівної за більшовицького режиму комуністичної ідеології й засобів можливого вирішення національного питання суттєве значення мали, на наш погляд, матеріали пленуму ЦККП(б)У з національного питання від 6 лютого 1922 р., доповнені рішеннями пленуму від 17 жовтня 1922 р. Вказані документи свідчать про масштаби боротьби радянської влади й більшовицької партії з національно налаштованою українською інтелігенцією, яка продовжувала боротьбу з новою владою за вирішення національного питання, національну незалежність України. У директивах пленумів, до речі, зазначалося, що начебто після жовтневого перевороту українська буржуазія,

куркульство, українська дрібнобуржуазна інтелігенція, щоб залучити широкі українські маси до боротьби проти пролетарської держави, намагалися подати владу пролетаріату як російську й русифікаторську. Партиїні документи стверджували: під національними гаслами українська «контрреволюція» маскувала свої «експлуаторські» задуми, вказувалося, що особливо ця тенденція проявилася під час короткого існування гетьманщини й Української народної республіки. Після поразки вказаних сил у прямій боротьбі вони начебто захопили всі українські школи, а представники української інтелігенції, особливо вчителі, українська автокефальна церква, буцімто створили «націоналістичну цитадель». Подібну роботу проти більшовицького режиму здійснювали національні просвіти й кооперація, стверджувалося у матеріалах вказаних пленумів. І більшовицька партія в Україні рішеннями цих пленумів планувала жорстокі заходи з боротьби з означеними національними силами, представленими переважно старою інтелігенцією, яка не змиралася з існуючим радянським режимом («Директиви Пленуму ЦК КП(б)У в національному питанні: постанова Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лют., затв. і допов. Пленумом від 17 жовт. 1922 р.», 1959, с. 149, 150–154).

Слід відзначити, що своєрідний вплив на можливе вирішення національного питання мали рішення XII з'їзду РКП(б), прийняті у квітні 1923 р. У них здійснено спробу аналізу витоків великодержавного шовінізму й місцевого націоналізму. Для нас головне підкреслити, що на з'їзді особлива, щоправда, формальна увага приділялася боротьбі з «пережитками» національного гноблення в національних республіках («В національному питанні: резолюція XII з'їзду РКП(б) від 25 квітня 1923 р.», 1959, с. 205, 207, 209–210). І хоча таке рішення було на той час заформалізованим, воно однак надавало якусь, хоча й марну надію на можливість вирішення національного питання в Україні. До того ж, 9–12 червня 1923 р. відбулася IV нарада з відповідальними працівниками національних республік і областей, на якій прийнято резолюцію «Практичні заходи по втіленню в життя резолюції XII з'їзду партії по національному питанню». У її резолюції, до речі, означено заходи щодо залучення інтелігенції в партійне, профспілкове й радянське будівництво: «Підбір і залучення більше або менше лояльних елементів місцевої інтелігенції в радянські заклади» («Четверта нарада ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей», Москва, 9–12 червня 1923 р., 1979, с. 193).

Складність вирішення національного питання в Україні також пов'язувалася з його недооцінкою багатьма такими відповідальними працівниками, як перший секретар ЦКРКП(б)У Г. Пятаков, голова уряду УРСР Х. Раковський та ін. Заміна таких керівників на лояльних

до вирішення національного питання також сприяла певному прискоренню українізації.

З іншого боку, більшовицький режим і в Україні, декларуючи українізацію, постійно на практиці збільшував тиск на тих представників старої інтелігенції, котрі обстоювали національні інтереси й не приймали ідеологію радянської влади. І той же В. Ленін уважав ганебним, що «майже п'ять років після завоювання політичної влади пролетаріатом у його, пролетаріату, державних школах і університетах вчать (точніше, розбещують) молодь старі буржуазні вчені старого буржуазного мотлоху» (Ленін, «Передмова до книги І. І. Степанова «Електрифікація РСФРР у зв'язку з перехідною фазою світового господарства», 1974, с. 48). Зауважимо, що в радянської влади в Україні та її партійних керівників не було іншої інтелігенції. А без неї, як вони добре розуміли, жодного питання тієї пори вони вирішити не могли, тому вони мали на меті залучення існуючої старої інтелігенції для вирішення своїх завдань, навчання спеціалістів із робочих і селян. Однак підготовка нової інтелігенції потребувала багатьох років кропіткої роботи. Тому було прийнято рішення про посилення комуністичного впливу серед старої інтелігенції. Саме про це йшлося в директивах Політбюро ЦККП(б) У від 23 червня 1922 р. «Про політичні виступи професури» (*ЦДАГО України*, ф. 3, оп. 1, од. зб. 818, арк. 160). Посилити комуністичний вплив на стару інтелігенцію мав і циркуляр ЦК ВКП(б) від 16 червня 1923 р. «Про заходи боротьби з меншовизмом», який передбачав, зокрема, заборону роботи у ЗВО професорам з меншовицькою ідеологією (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 585, арк. 34).

Однак у роботі радянських і партійних органів з інтелігенцією в Україні дедалі більше переважали не агітаційно-роз'яснювальні, а примусово-силові методи «ідеологічного» перевиховання. На це, наприклад, спрямовувалося рішення XII конференції РКП(б), присвячене боротьбі з буржуазною ідеологією. «Не можна відмовитись і від застосування репресій не тільки щодо есерів та меншовиків, а й щодо політиканствующих верхівок псевдобезпартійної буржуазно-демократичної інтелігенції, яка для своїх контрреволюційних цілей зловживає докорінними інтересами цілих корпорацій і для яких справжні інтереси науки, техніки, педагогіки, кооперації і т. ін. є тільки пустим словом, політичним прикриттям» («Дванадцята Всеросійська конференція РКП(б), Москва, 4–7 серпня 1922 р.», 1979, с. 395). Щоправда, у резолюціях партконференцій наголошувалося, що «партійні організації не повинні переоцінювати ролі репресій і мають твердо пам'ятати, що тільки в поєднанні з усіма іншими зазначеними вище заходами репресії досягатимуть мети» («Дванадцята Всеросійська конференція РКП(б), Москва, 4–7 серпня 1922 р.», 1979, с. 396). Але на практиці, як свідчить

радянський досвід, усе відбувалося зовсім інакше. Силкові, репресивні методи роботи зі старою інтелігенцією досить швидко стали основними в діяльності радянського режиму в Україні, що призвело зрештою до знищення старої інтелігенції як такої.

Про вказане свідчить, зокрема, і те, що за рішенням XII партконференції в тому ж серпні 1922 р. примусово з Києва, Москви й Петрограда за кордон або в північні губернії вислано 160 представників старої інтелігенції, які найактивніше продовжували чинити супротив радянському режимові (*Правда*, 1923, 31 августа, с. 1). Подібні репресивні заходи негативно позначилися на долі значної частини інтелігенції, її соціально-політичних настроях, ставленні до радянської влади. Проте подібні заходи не змогли залякати національно налаштовану інтелігенцію, вона продовжувала і в тих умовах, як свідчать архівні матеріали, виступати проти більшовицького режиму і його заходів (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 390, арк. 75).

Відомий партійний діяч М. О. Скрипник у березні 1923 р. на VI Одеській губернській партійній конференції змушений був приділити серйозну увагу питанням ідеологічної роботи серед старої інтелігенції України. «Чека партії, — підкреслював він, — разом з тим прийняті необхідні заходи з видалення з вищих навчальних закладів представників старої професури, котрі заряджали старою ідеологією, фактично ідейних противників нашої влади, які там впливали на умови нашої робочої інтелігенції» (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 570, арк. 744). Масштаб антирадянської боротьби, антирадянських настроїв серед старої інтелігенції України був настільки значним, що М. О. Скрипник наголошував, що він був майже основним у всій ідеологічній роботі більшовицької партії. «Нами проведена енергійна чистка учительського персоналу, влаштовуються систематичні з'їзди вчителів, організуються вчительські курси, дана директива покращення матеріального стану вчителства, усе це створює певний перелом у настроях учительського персоналу і дає нам упевненість у тому, що ми стоїмо дійсно на твердому шляху. У відношенні до вищої школи проведена чистка професорського складу, проведена заміна деяких старих професорів новими професорами-комуністами, до того ж, у вищу школу вліто значний відсоток робфаківців <...>» (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 570, арк. 73). Отже, керівники більшовицької партії робили все, щоб будь-якими засобами залучити на свою сторону стару інтелігенцію, але серед усіх методів у цьому процесі переважали силкові, репресивні.

Так, наприклад, Одеський губком партії повідомляв ЦК КП(б)У на початку лютого 1923 р. про арешт кількох сотень представників інтелігенції, котрі, начебто, дотримували меншовицької ідеології. У цьому

повідомленні зазначалося, що ті петлюрівські організації, які діяли в Одесі, проявляли себе «слабо» (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 584, арк. 6). У тому самому листі губком повідомляв про загальні настрої інтелігенції: «Рух серед інтелігенції, начебто, ні в чому не проявляється. Спостерігаються окремі професорські виступи в інститутах в змінювиському дусі» (*ЦДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 584, арк. 4).

На той час більшовицька партія та її керівники приділяли суттєве значення боротьбі за підкорення собі інтелігенції, охопленої ідеями змінювиства. В. Ленін у політичному звіті ЦК XI з'їзду РКП(б) у березні 1922 р. підкреслював: «Я хотів, у зв'язку з цим, торкнутися питання про те, що таке нова економічна політика більшовиків — еволюція чи тактика? Так поставили питання змінювистів, які, як ви знаєте, являють собою течію, що прищепилась в емігрантській Росії, течію суспільно-політичну, на чолі якої стоять видатні кадetskі діячі, деякі міністри колишнього колчаківського уряду, — люди, які прийшли до переконання, що радянська влада буде російську державу, і тому треба йти за нею» (Ленін, «Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня: [на XI з'їзді РКП(б)]», 1974, с. 93). Водночас В. Ленін підкреслював, що ця суспільно-політична течія неоднорідна. «Деякі з них, — зауважив він, — прикидаються комуністами, але є люди більш прямі, в тому числі Устрялов... Він не погоджується із своїми товаришами і говорить: «Ви там щодо комунізму як хочете, а я тверджу, це у них не тактика, а еволюція». Я думаю, що цей Устрялов цією своєю прямою заявою приносить нам велику користь <...>». «Я за підтримку радянської влади в Росії, — каже Устрялов, хоч був кадет, буржуа, підтримував інтервенцію, — я за підтримку радянської влади, бо вона стала на шлях, по якому котиться до звичайної буржуазної влади» (Ленін, «Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня: [на XI з'їзді РКП(б)]», 1974, с. 87–88).

Для радянського режиму змінювиство зумовлювало як позитивні, так і негативні моменти. Про це відверто зазначалося в партійних документах більшовиків. «Так звана змінювистська течія, — підкреслювалося в резолюції XII всеросійської конференції РКП(б) «Про антирадянські партії і течії» (вересень 1922 р.), — досі відіграла і ще може відігравати об'єктивно-прогресивну роль. Вона згуртувала і згуртує ті групи еміграції й російської інтелігенції, які «примирилися» з радянською владою і готові працювати з нею для відродження країни. Оскільки змінювистський напрям заслуговував і заслуговує на позитивне ставлення. Але разом з тим не можна ні на хвилину забувати, що і в змінювистській течії сильні буржуазно-реставраторські тенденції, що змінювистцям спільна з меншовиками й есерами та надія, що після

економічних поступок прийдуть політичні в бік буржуазної демократії і т. ін.» («Дванадцята Всеросійська конференція РКП(б), Москва, 4–7 серпня 1922 р.», 1979, с. 377).

Зрозуміло, що «зміна віх» для старої інтелігенції стосовно радянського режиму була тривалим, карколомним, морально болісним і політично-складним процесом. Для України процес «зміни віх» для інтелігенції багато в чому пов'язувався з успіхами й можливостями вирішення національного питання, з українізацією суспільно-політичного та культурного життя. Якщо російська змінююча інтелігенція трактувала нову економічну політику як реставрацію старих імперських порядків єдиної та неподільної Росії, то в Україні національно налаштована інтелігенція «міняла віхи» залежно від можливостей вирішення національного питання. І це змушені були визнавати й більшовицькі керівники в Україні. Про це, зокрема, зазначав секретар ЦК КП(б)У Е. Й. Квірінг у виступі на партійній конференції в Одесі (*ЩДАГО України*, ф. 29, оп. 1, од. зб. 573, арк. 200–201). З ним полемізував відомий на той час державний діяч УРСР М. М. Попов, котрий підкреслював, що змінюючість в Україні було пов'язане з можливостями вирішення національного питання. На його думку, воно зводилося до ідеї перетворення радянської України на самостійну буржуазну республіку. У цих умовах посилювалося прагнення національно налаштованої інтелігенції долучитися до органів і закладів, які були пов'язані з наукою, освітою й загалом українською культурою. І, за твердженням М. М. Попова, представники української інтелігенції заповнили Всеукраїнську академію наук, заклади вищої освіти, літературні групи, журнали, органи Наркомосу, добровільні товариства культури, освіти й мистецтва тощо. І змінюючі настрої посилюються серед інтелігенції. Однак з утвердженням радянського режиму активізуються процеси витіснення капіталістичних елементів з економіки та наступ більшовицького режиму на національно налаштовану інтелігенцію (Попов, 1930, 11 марта, с. 2).

З іншого боку, представники національної інтелігенції зневірювалися в радянській владі, активізували свою боротьбу з нею, особливо через культурно-громадські організації та автокефальну церкву. Масштаб цієї ідеологічної боротьби охопив навіть більшовицький партійний апарат. За твердженнями М. М. Попова, утворився «націоналістичний» ухил на чолі з Шумським і Хвильовим, котрі закликали орієнтуватися Україні в соціальному розвитку на Захід під гаслом «Геть від Москви!». М. М. Попов у своїй статті «Судомо української контрреволюції», надрукованій у газеті «Правда», стверджував: українське змінюючіство, яке охопило широкі кола інтелігенції, переживши в 1925–1926 рр. складну кризу й видозмінившись, продовжувало існувати до

кінця 20 рр. і зумовило концентрацію національних сил інтелігенції в Україні (Попов, 1930, 11 марта, с. 3). П. П. Постишев, виступаючи на пленумі правління союзу радянських письменників України в червні 1935 р., підкреслив, що перший етап розвитку української літератури відбувся під знаком змінюючихся настроїв (*Комуніст*, 1935, 10 червня, с. 2).

У більшовицького керівництва в Україні існували й інші точки зору на хронологію змінюючівства. Так, відомий радянський діяч Г. І. Петровський, виступаючи в жовтні 1922 р. на всеукраїнському агрономічному з'їзді, стверджував: «Період змінюючівства і коливання — завершені; краща частина інтелігенції та кращі сили країни долучилися до нового пролетарського руху і скинули старі одежі буржуазного Адама» («Сельскохозяйственный фронт зовет: Всеукраинский агрономический съезд», 1922, 21 октября, с. 3).

Висновки. Таким чином, з нашої точки зору, визначення змісту та хронологічних меж змінюючівства в Україні, соціальною базою якого були надії на реставрацію старих порядків, створення нового буржуазного суспільства, багато в чому залежали від змісту, який вкладали в саме поняття змінюючівства. Якщо результатом цього руху вважати початок професійної співпраці інтелігенції з радянським режимом, то він, переважно, завершився на початку 20 рр., після введення нової економічної політики й українізації. Щодо політичної орієнтації старої інтелігенції, то хронологія цього явища багато в чому залежала від можливостей вирішення національного питання, яке так і не було вирішено в Україні. І хоча більшовицька влада активно заявляла про завершення політичного «перевиховання» старої інтелігенції з побудовою «соціалізму» наприкінці 30 рр., однак насправді цього не відбулося. Адже значна частина старої інтелігенції емігрувала або була фізично знищена, репресована більшовицьким режимом в Україні. А залишки старої інтелігенції морально жевріли, катувалися в тюрмах або перебували під «пильним оком» радянського режиму.

Якщо ж розуміти під змінюючівством суспільний процес переоцінки ставлення інтелігенції до всього радянського режиму, то його початок переважно пов'язують з новою економічною політикою та українізацією в 1921–1922 рр., який завершується, згідно з даними радянського режиму, наприкінці 30 рр. трагічними подіями, після яких поняття «стара інтелігенція» зникає із соціальної сфери офіційної політики радянського режиму. І цей процес відбувався хвилеподібно — то під впливом сприятливих внутрішніх і зовнішніх умов посилювалася боротьба з більшовицьким режимом старої інтелігенції України, то за фактами посилення цього режиму посилювалися тенденції переходу до професійної співпраці з новою владою старої інтелігенції. З іншого

боку, цей процес «зміновіхівства» в будь-якому випадку сприяв поверненню емігрантської інтелігенції, яка завдяки діям більшовицького режиму поступово залишила Україну. Частина її пристосувалася до нової влади, частина повірила в привабливі гасла влади й розпочала співпрацювати з нею, частина зневірилася й вимушена була «терпіти», продовжуючи професійно виконувати свою роботу. Однак найкваліфікованіша й національно налаштована інтелігенція так і не змирилася з більшовицьким режимом, її було репресовано або знищено фізично. Загалом залишки старої інтелігенції «розчинилися» в загальній масі підготовленої радянською владою робочо-селянської інтелігенції та зникли як окремих соціальний прошарок минулого суспільно-політичного ладу.

Список посилань

- Агафонов, А. (1922, 2 сентября). Раскол среди «сменовеховцев». *Пролетарий*, с. 2.
- Беседа с тов. Х. Г. Раковским (1922, 21 июля). *Пролетарий*, с. 3.
- Бондус, П. (1925, 20 січня). Лист з-за кордону. *Народний учитель*, с. 2–3.
- Бруцкуса, Б. Д. (1922). Проблемы народного хозяйства при социалистическом строе. *Экономист*, 1, 48–65.
- В національному питанні: резолюція XII з'їзду РКП(б) від 25 квітня 1923 р. (1959). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник документів* (Т. 1: 1917 – червень 1941 рр., с. 201–210). Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.
- Вісті ВУЦВК* (1924, 10 січня), с. 1.
- Вісті ВУЦВК* (1924, 5 березня), с. 2.
- Дванадцята Всеросійська конференція РКП(б), Москва, 4–7 серпня 1922 р. (1979). *Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970)* (пер. з 8 рос. вид.) (Т. 2, с. 359–384). Київ.
- Директиви Пленуму ЦК КП(б)У в національному питанні: постановва Пленуму ЦК КП(б)У від 6 лют., затв. і допов. Пленумом від 17 жовт. 1922 р. (1959). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник документів* (Т. 1: 1917 – червень 1941 рр., с. 149–154). Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.
- Заграничні газети о процессе Савинкова. (1924, 3 сентября). *Пролетарий*, с. 1.
- Історія Української РСР* (1967). (Т. 2). АН УРСР, Інститут історії. Київ: Наукова думка.
- Каяття отамана Тютюнника (1923, 27 жовтня). *Вісті ВУЦВК*, с. 2–3.
- Коммунист* (1921, 4 апреля), с. 2.
- Коммунист* (1921, 14 октября), с. 2.

- Коммунист* (1924, 1 января), с. 2.
- Комунист* (1935, 10 червня), с. 5.
- Контр-революция под флагом автокефальной церкви: допрос обвиняемого В. Чеховского (1930, 18 марта). *Пролетарий*, с. 6.
- Коряк, В. (1923, 25 березня). До світової культури. *Вісті ВУЦВК*, с. 2.
- Ленін, В. І. (1974). Передмова до книги І. І. Степанова «Електрифікація РСФРР у зв'язку з перехідною фазою світового господарства». *Повне зібрання творів* (пер. з 5 рос. вид.) (Т. 45, с. 47–48). Київ.
- Ленін, В. І. (1974). Політичний звіт Центрального Комітету РКП(б) 27 березня: [на XI з'їзді РКП(б)]. *Повне зібрання творів* (пер. з 5 рос. вид.) (Т. 45, с. 65–109). Київ.
- Ликвидация на Украине политического бандитизма (1924, 1 января). *Пролетарий*, с. 2.
- Література, наука, мистецтво: додаток до газети «Вісті ВУЦВК»* (1924, 13 січня), с. 4.
- Луцкевич, М. Три ювілея на еміграції: (лист із Праги). (1923, 30 грудня). *Література, наука, мистецтво: додаток до газети «Вісті ВУЦВК»*, с. 4.
- Любченко, М. (1921, 18 листопада). Новий «гріх» чи нова «брехня»: (Винниченко й Укапісти). *Вісті ВУЦВК*, с. 1.
- Любченко, М. (1922, 22 грудня). Третя доба української еміграції. *Вісті ВУЦВК*, с. 1–2.
- Мещеряков, Н. (1921, 19 ноября). Еще о «Смене вех». *Правда*, с. 1.
- Михайлик, М. (1930, 16 апреля). Пути «СВУ»: террор, восстание, интервенция: окончание речи государственного обвинителя тов. Михайлика. *Пролетарий*, с. 2.
- На фронті культури (1923, 9 грудня). *Література, наука, мистецтво: додаток до газети «Вісті ВУЦВК»*, с. 1.
- На які кошти живе «уряд УНР» (1922, 6 липня). *Вісті ВУЦВК*, с. 2.
- Національне питання: резолюція першої Всеукраїнської наради КП(б)У, 2–4 травня 1921 р. (1959). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник документів* (Т. 1: 1917 – червень 1941 рр., с. 115–120). Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.
- Перед Верховным Судом рабоче-крестьянской Украины дает показания последний разгромленной украинской контр-революции, академик от бандитизма, пытавшийся восстановить власть помещиков и фабрикантов, организатор «СВУ» С. Ефремов. (1930, 12 марта). *Пролетарий*, с. 2.
- Пилипенко, С. (1923, 28 січня). Емігрантська перезва. *Вісті ВУЦВК*, с. 2.
- Попов, Н. (1930, 11 марта). Судорги украинской контр-революции. *Правда*, с. 2–3.
- Правда* (1922, 7 апреля), с. 3.
- Правда* (1923, 31 августа), с. 1.

- Приговор Верховного Суда УССР по делу «СВУ» (1930, 20 апреля). *Пролетарий*, с. 1–2.
- Про чергові завдання партії в національному питанні: резолюція Х з'їзду РКП(б) від 15 березня 1921 р. (1959). *Культурне будівництво в Українській РСР: важливіші рішення Комуністичної партії і радянського уряду, 1917–1959 рр.: збірник документів* (Т. 1: 1917 – червень 1941 рр., с. 100–109). Міністерство культури УРСР [та ін.]. Київ.
- Проф. Грушевський в Києві (1924, 9 березня). *Вісті ВУЦВК*, с. 1.
- Раскание петлюровца Андриевского (1924, 24 декабря). *Пролетарий*, с. 2.
- С. Й. (1922, 7 квітня). Українська «зміна віх». *Вісті ВУЦВК*, с. 1.
- Савинков, Б. (1924, 13 сентября). Почему я признал советскую власть?: письмо Бориса Савинкова. *Пролетарий*, с. 2.
- Сельскохозяйственный фронт зовет: Всеукраинский агрономический съезд (1922, 21 октября). *Коммунист*, с. 3.
- Сменовеховцы в Харькове (1922, 20 июля). *Пролетарий*, с. 3.
- Тов. Раковский про «зміновіховців» (1922, 21 липня). *Вісті ВУЦВК*, с. 3.
- Федюкин, С. А. (1972). *Великий Октябрь и интеллигенция: из истории вовлечения старой интеллигенции в строительство социализма. АН СССР, Институт истории СССР*. Москва: Наука.
- ЦДАВО України (Центральний державний архів вищих органів влади та управління України), ф. 5, оп.1, од. зб. 1011.
- ЦДАВО України, ф. 331, оп. 1, од. зб. 438, арк. 70.
- ЦДАГО України (Центральний державний архів громадських об'єднань України), ф. 3, оп.1, од. зб. 818, арк. 160.
- ЦДАГО України, ф. 24, оп. 1, од. зб. 6, арк. 2-зв., арк. 3, 4, 5.
- ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 390, арк. 75.
- ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 570, арк. 73.
- ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 570, арк. 744.
- ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 573, арк. 200, 201.
- ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 584, арк. 4.
- ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 584, арк. 6.
- ЦДАГО України, ф. 29, оп. 1, од. зб. 585, арк. 34.
- ЦДАГО України, ф. 3, оп. 3-1, од. зб. 600, арк. 2-зв.
- Четверта нарада ЦК РКП(б) з відповідальними працівниками національних республік і областей, Москва, 9–12 червня 1923 р. (1979). Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК (1898–1970) (пер. з 8 рос. вид.). (Т. 2, с. 466–473). Київ.
- Чубутского, П. (1922). Предпосылки реальной экономической политики. *Экономист*, 1, 66–75.

References

- Agafonov, A. (1922, September 2). The crackup among the “Smenovekhovtsy”. *Proletariy*, p. 2. [In Russian].

- Conversation with Comrade Kh. G. Rakovsky (1922, July 21). *Proletariy*, p. 3. [In Russian].
- Bondus, P. (1925, January 20). The letter from abroad. *People's Teacher*, p. 2-3. [In Ukrainian].
- Brutskusa, B. D. (1922). The issues of the national economy under the conditions of the socialist system. *Economist*, 1, 48–65. [In Russian].
- On the national question: the resolution of the 12th Congress of the RCP (b) of April 25, 1923 (1959). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet government, 1917-1959: collection of documents* (Vol. 1: 1917 - June 1941, pp. 201-210). Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Visti VUTSVK* (1924, January 10), p. 1. [In Ukrainian].
- Visti VUTSVK* (1924, March 5), p. 2. [In Ukrainian].
- The twelfth All-Russian Conference of the RCP (b), Moscow, August 4-7, 1922 (1979). *The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of the congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898-1970)* (translation of the 8th Russian edition) (Vol. 2, pp. 359-384). Kyiv. [In Ukrainian].
- The directives of the Plenum of the Central Committee of the CP(b)U on the national question: the resolution of the Plenum of the Central Committee of the CP (b)U of February 6, approved by the Plenum on October 17, 1922 (1959). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet government, 1917-1959: collection of documents* (Vol. 1: 1917 - June 1941, pp. 149-154). Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Foreign newspapers about the Savinkov process. (1924, September 3). *Proletariy*, p. 1. [In Russian].
- History of the Ukrainian SSR* (1967). (Vol. 2). Academy of Sciences of the USSR, Institute of History. Kyiv: Naukova dumka. [In Ukrainian].
- Repentance of Ataman Tiutiunyk (1923, October 27). *Visti VUTSVK*, p. 2-3. [In Ukrainian].
- Communist* (1921, April 4), p. 2. [In Russian].
- Communist* (1921, October 14), p. 2. [In Russian].
- Communist* (1924, January 1), p. 2. [In Russian].
- Communist* (1935, June 10), p. 2. [In Russian].
- Counter-revolution under the flag of the autocephalous church: interrogation of the accused V. Chekhovsky (1930, March 18). *Proletariy*, p. 6. [In Russian].
- Koriak, V. (1923, March 25). To the world culture. *Visti VUTSVK*, p. 2. [In Ukrainian].
- Lenin, V.I. (1974). The foreword to I. I. Stepanov's book "Electrification of the RSFSR in connection with the transition phase of the world economy". *A complete collection of works* (translation of the 5th Russian ed.) (Vol. 45, pp. 47-48). Kyiv. [In Ukrainian].

- Elimination of Political Banditry in Ukraine (1924, January 1). *Proletariy*, p. 2. [In Russian].
- Literature, science, art: an addition to the newspaper Visti VUTSVK* (1924, January 13), p. 4. [In Ukrainian].
- Lutskevych, M. Three emigration anniversaries: (letter from Prague). (1923, December 30). *Literature, science, art: an addition to the newspaper Visti VUTSVK*, p. 4. [In Ukrainian].
- Liubchenko, M. (1921, Nov. 18). A new “sin” or a new “lie”: (Vynnychenko and Ukapistu). *Visti VUTSVK*, p. 1. [In Ukrainian].
- Liubchenko, M. (1922, December 22). The third time of Ukrainian emigration. *Visti VUTSVK*, p. 1-2. [In Ukrainian].
- Meshcheryakov, N. (1921, November 19). More about the “The Change of Signposts”. *Pravda*, p. 1. [In Russian].
- Mikhailik, M. (1930, April 16). Ways of “SVU” (Union of Liberation of Ukraine): terror, uprising, intervention: the end of the speech of comrade Mikhailik, a public prosecutor. *Proletariy*, p. 2. [In Russian].
- At the culture front (1923, December 9). *Literature, science, art: an addition to the newspaper Visti VUTSVK*, p. 1. [In Ukrainian].
- The costs associated with “UNR government” (1922, July 6). *Visti VUTSVK*, p. 2. [In Ukrainian].
- National Question: Resolution of the First All-Ukrainian Meeting of the CP (b) U, May 2-4, 1921 (1959). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet government, 1917-1959: collection of documents* (Vol. 1: 1917 - June 1941, pp. 115-120). Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- S. Efremov, belated follower of the crushed Ukrainian counterrevolution, an academician from banditry, trying to restore the power of landowners and manufacturers, the organizer of the “SVU” (Union of Liberation of Ukraine), gives testimony before the Supreme Court of workers and peasants of Ukraine (1930, March 12). *Proletariy*, p. 2. [In Russian].
- Pylypenko, S. (1923, January 28). Emigrants’ echo. *Visti VUTSVK*, p. 2. [In Ukrainian].
- Popov, N. (1930, March 11). The convulsions of the Ukrainian counterrevolution. *Pravda*, pp. 2–3. [In Russian].
- Pravda* (1922, April 7), p. 3. [In Russian].
- Pravda* (1923, August 31), p. 1. [In Russian].
- The verdict of the Supreme Court of the Ukrainian SSR in the case of “SVU” (Union of Liberation of Ukraine), (1930, April 20). *Proletariy*, pp. 1–2. [In Russian].
- On the next tasks of the party in the national question: resolution of the 10th Congress of the RCP (b) of March 15, 1921 (1959). *Cultural work in the Ukrainian SSR: the most important decisions of the Communist Party and the Soviet government, 1917-1959: collection of documents* (Vol. 1:

- 1917 - June 1941, pp. 100-109). Ministry of Culture of the Ukrainian SSR [and others]. Kyiv. [In Ukrainian].
- Prof. Hrushevsky in Kiev (1924, March 9). *Visti VUTSVK*, p. 1. [In Russian].
- The repentance of Andriyevskiy, the follower of Petliura (1924, December 24). *Proletariy*, p. 2. [In Russian].
- S.Y. (1922, April 7). The Ukrainian "change of signposts". *Visti VUTSVK*, p. 1. [In Ukrainian].
- Savinkov, B. (1924, September 13). Why did I recognize the Soviet power?: Boris Savinkov's letter. *Proletariy*, p. 2. [In Russian].
- The Agricultural Front is calling for: the All-Ukrainian Agronomical Congress (1922, October 21). *Communist*, p. 3. [In Russian].
- Smenovekhovtsy in Kharkov (1922, July 20). *Proletariy*, p. 3. [In Russian].
- Comrade Rakovskiy about "zminovihovtsi" (1922, 21July). *Visti VUTSVK*, p. 3. [In Ukrainian].
- Fedyukin, S.A. (1972). *The Great October and the intelligentsia: from the history of the involvement of the old intelligentsia in the development of socialism*. The USSR Academy of Sciences, Institute of History of the USSR. Moscow: Nauka. [In Russian].
- CSAHAA of Ukraine (Central State Archive of Higher Authorities and Administration of Ukraine), f. 5, s. 1, archive unit 1011. [In Ukrainian].
- CSAHAA of Ukraine, f. 331, s. 1, archive unit 438, p.70. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine (Central State Archive of Public Associations of Ukraine), f. 3, s. 1, archive unit 818, p. 160. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 24, s. 1, archive unit 6, p. 2 - reverse side, pp. 3, 4, 5. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 1, archive unit 390, p. 75. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 1, archive unit 570, p. 73. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 1, archive unit 570, p. 744. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 1, archive unit 573, pp. 200, 201. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 1, archive unit 584, p. 4. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 1, archive unit 584, p. 6. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 29, s. 1, archive unit 585, p. 34. [In Ukrainian].
- CSAPA of Ukraine, f. 3, s. 3-1, archive unit 600, p. 2 reverse side. [In Ukrainian].
- The fourth meeting of the Central Committee of the RCP(b) with the executive officers of the national republics and regions, Moscow, June 9-12, 1923 (1979). *The Communist Party of the Soviet Union in resolutions and decisions of the congresses, conferences and plenums of the Central Committee (1898-1970)* (translation of the 8th Russian edition). (Vol. 2, pp. 466-473). Kyiv. [In Ukrainian].
- Chubutskiy, P. (1922). The prerequisites of the real economic policy. *Economist*, 1, 66-75. [In Russian].

Надійшла до редколегії 23.01.2019 р.